

PŘEDMLUVA

DEZODORIZACE A DĚJINY PERCEPCE

Psát o historii vnímání čichem mne napadlo při četbě *Paměti* Jeana-Noëla Hallého, člena Královské lékařské společnosti ještě za starého režimu a prvního nositele titulu veřejného hygienika, uděleného v Paříži roku 1794.

Jean-Noël Hallé byl neúnavným bojovníkem proti zápachu v ovzduší a za dezodorizaci. Dne 14. února 1790 byl svými kolegy pověřen průzkumem okolí Seiny, jehož cílem bylo odhalit příčiny strašlivého pachu a oba břehy řeky podrobit serióznímu olfaktorickému měření;¹⁾ jindy byl zase, v doprovodu tehdejších největších kapacit francouzské vědy, přítomen vyprazdňování žumpy, považované za zdroj smrtelné nákazy, a prováděl pokusy, které by byly schopné tyto vlivy potlačit.²⁾ A to je pouhý zlomek příkladů z jeho každodenní praxe. V nemocnici prof. Hallé analyzuje a určuje s naprostou přesností jakoukoli zdraví škodlivou emanaci; dokáže rozlišit specifický zápach v místnostech, přeplněných muži, ženami či dětmi. Starobinec charakterizuje slovy „mdlá vůně těch nejchudších“.³⁾

Tento případ není zdaleka ojedinělý. Při pozorném pročitání dobových textů objevíme, že společnost byla vůči této oblasti života obzvláště vnímavá. Pohled na krajinu s anglickým parkem nebo na plány ideálního města⁴⁾ kompenzuje v 18. století hrůzu z vdechování výparů města skutečného. V této souvislosti se anachronismu nevyhneme. Zde jsou přežitky nasnadě. Od dob usilovného pátrání Jeana-Noëla Hallého však přece jen ve způsobu percepce a analýzy pachů došlo k určitým změnám. O tom pojednává tato kniha.

Co kladení důrazu na senzibilitu znamená? Jak došlo k oné záhadné a znepokojivé dezodorizaci, která z nás učinila bytosti, jež jsou nesnášenlivé vůči čemukoliv, co v okolí vyruší z klidu jejich čichové orgány? Jakými etapami tato hluboká modifikace lidské podstaty prošla? Jaké sociální procesy se skrývají za těmito změnami doposud přijímaných schémat a systému symbolů?

Je známo, že tento problém neunikl pozornosti Luciena Febvra: mnoho z jeho děl nese stopy historie čichových vjemů.⁵⁾ Pak se pozornost obrátila k vjemům zrakovým a chuťovým; ty první byly stimulovány odhalením velkého panoptika, a zejména jeho vazbou na estetické citění, za těmi druhými se skrývá přání analyzovat sociabilitu a rituály všedního dne. Také v této oblasti přišel čich zkrátka a byl diskvalifikován na pouhou oběť, ačkoliv útočil proti pachům veřejného prostranství.⁶⁾

A ještě později jako by nastalo období hlubokého ticha. Používání smyslů, různá hierarchie, to vše má svou historii; z tohoto pohledu nic není samoúčelné; nic neospravedlní přezíravý postoj odborníků. Odpor vůči pachům není jen výsledkem technického pokroku. Nezrodil se spolu s rozprašovači a tělovými deodoranty; ty jsou pouze důkazem odedávna obsese a pokračováním dlouhého procesu.

Přišel čas tento boj za percepci oprášit a poodhalit provázaný systém tehdejších představ, jež tento boj následně uvedly do pohybu. Zároveň s tím se nabízí konfrontace sociálních struktur s rozmanitostí percepčních postojů. Bylo by marné snažit se pochopit vzájemná propojení a nebrat přitom v potaz různost forem senzibility, jež je v těchto konfliktech nezřídka přítomná. Hrůza je mocná; zbytky a odpad ohrožují společenský řád, zatímco stabilitu podtrhuje důvěryhodné vítězství čistoty a libosti.

Realita a obrazotvornost se neustále prolínají v okamžicích, kdy by bylo nejjednodušší je od sebe oddělit. Tak je tomu uvnitř všech učených disputací o čichových vjemech a jejich normách, ve vědecké sociologii, při subjektivních interpretacích vědců, u postojů, které zaujímají ve snaze o komplexní sociální pohled, po celé historické údobí intolerance, radosti či zalíbení na poli fragmentární vědy, tedy všude tam, na čem vědci vybudovali svoji strategii.

Jsme-li tedy postaveni tváří v tvář takovéto šíři názorů a postojů, smysl pro povinnost nás nutí, abychom si kladli omezené cíle; dovoluji si zde předložit pečlivě roztríděné materiály, v rámci množství všech prací věnovaných dějinám smyslového vnímání, všem zvědavým, kteří si zde rozborem pro sebe naleznou další informace o pravdě v historické psychologii.

NEJISTOTOU-POZNAMENANÉ VĚDECKÉ ROZPRÁVY

Na první pohled jsou chování Jeana-Noëla Hallého a filozofické názory jeho doby vzájemně provázány. Zájem, který věnuje skutečným týkajícím se dobového smyslového vnímání, v sobě nese stopy působení vědecké koncepce senzualistů. Ta čerpá z tezí Johna Locka, roku 1709 již byla nastíněna Maubecem v díle *Principes physiques de la raison et des passions des hommes*⁷⁾ a dále byla rozvedena Hartleyem. Jeho dílo je do francouzštiny přeloženo v roce 1755 a tvoří spolu se dvěma stěžejními díly Condillacovými *Essai sur l'origine des connaissances humaines – Esej o původu lidského poznání* (1746) a *Traité des sensations – Pojednání o počtcích* (1754) základ logického systému. Rozum, který Locke prezentoval ještě jako „samostatný a z vlastní aktivity vycházející“ princip,⁸⁾ se u Condillaca mění „v soubor či kombinaci činností duše“. Úsudek, myšlenka, přání, vášně, to vše jsou pouhé různě transformované pocity; každý z nás má ve své paměti sochu, která ožívá vdechnutím růžové vůně a díky tomu se začíná projevat jako rozumná bytost.

A od těch časů se budou muset všichni vědci a filozofové konfrontovat se senzualismem; již navždycky jím budou, chtějí nechtějí, ovlivněni. Avšak to je jen nepatrná část dějin filozofie osvícenství, jež rovněž bude předmětem našeho zájmu.⁹⁾ Ta zase připomíná, jak důležitá je bdělost. Smysly „jsou čím dál více rozlišovány a odstupňovávány za souhlasu nebo nesouhlasu přírodních věd“.¹⁰⁾ Čich Jeana-Noëla Hallého je neustále ve střehu v očekávání virového nebezpečí, zatímco optimista abbé Pluche vyzývá k radosti z přírodního divadla.¹¹⁾

Avšak filozofové přece jen věnují čichu málo pozornosti. Lhostejnost vědců stojí v opozici k názoru Luciena Febvra, pro něhož tento smysl symbolizuje úsvit moderní doby.¹²⁾ Kromě toho jsou vědecké rozprávy vždycky, jakmile se dotknou tématu, které je obětí vlastního protimluvy, vedeny velmi opatrně. Neustálé váhání mezi upřednostňováním a degradací samotné existence čichových vjemů je dokladem nejistoty vědců na této půdě.¹³⁾ Nedostatek odpovídajících pojmů, nepochopení původu pachů a skutečnost, že někteří odmítají teorii o *smyslovém orgánu*, nás nutí k dodatečnému vysvětlení všech pochybností kolem tohoto tématu a k pokračování v diskusi o něm.¹⁴⁾

Čich je přitom paradoxně charakterizován několika poměrně jednoduchými stereotypy. Díky přítomnosti chůtice, chuti a instinktu v sobě

nese pečeť animality.¹⁵) Čicháme stejně jako zvířata. Neschopnost pojmenovat vše, co přitom cítíme, by z člověka učinila, pokud by tento smysl převládł, bytost závislou na vnějším světě.¹⁶) Čichové vnímání by se tak stalo obětí své vlastní pomíjivosti a nedokázalo by upoutávat v podobě trvalé myšlenky. Pronikavý čich se vyvíjí v obráceném poměru k inteligenci.

Sluchu a zraku byla, na rozdíl od čichu, věnována neustálá pozornost již od Platona a jejich existence byla neustále potvrzována. Čich byl naopak opomíjen, protože byl považován za málo prospěšný pro život veřejný: „Čich mu [člověku] nebyl tak k potřebě, byl zde proto, aby se dalo jít správným směrem, aby se zdálo poznalo, co za krmi jej čeká; společenský život a slovo nemohly zpravovat o tělesných vlastnostech, kvůli nimž se on pokoušel nakrmit,“ tvrdí baron Heller.¹⁷) Je jasné, že panenská příroda byla s pronikavostí čichu spjata mnohem více než civilizovaný člověk. Na tom se shodují všichni. Otec Tertre,¹⁸) otec Lafitau, Humboldt, Cook i první antropologové.¹⁹) A pokud se některé anekdoty šířené na toto téma zdají být nemístné, pozorování dětí, které vyrostly mimo lidskou komunitu, důležitost čichového orgánu pro bytost mimo společnost není dokázána o nic méně.²⁰)

Vědecké názory vrhají tabu na používání čichu. Čichání, dokazování dobrých olfaktorických schopností, záliba v pronikavém pachu zvířat, zvláště pak na poli erotickém, pokud se týká sexuálních vůní, to vše budí podezření. Vědci z těchto ukazatelů usuzují na bestialní spřízněnost, nedostatek rafinovanosti, porušování přijatých zásad; zkrátka krach jakéhokoli učení definujícího sociální postavení. Čich je v hierarchii ostatních smyslů spolu s hmatem na nejposlednějším místě a Kant usiluje o jeho odsudek estetický.

Přístup k sensorům Jeana Noëla-Hallého se vůči těmto tvrzením zapsal špatně. My v tom spatřujeme jeden z prvních paradoxů, pokud jde o čich. Zvláště pak přetrvává názor o jeho animalitě, ačkoliv poslání obezřetného čichu přece jen dosáhlo určité důležitosti. Jakožto předvoj chuti upozorňuje na přítomnost jedu,²¹) i když ani o to tolik nejde. Čich rozlišuje nebezpečí, které visí ve vzduchu. Zůstává stále nejlepším analytikem kvality ovzduší. Lucien Febvre povýší důležitost jeho role pro chemii a lékařství v oblasti infekcí. Čich předvídá hrozbu: na dálku dokáže s předstihem určit nezávadnost potravin a přítomnost miazmatu. Pojímá do sebe odpor ke všemu, co podlehl zkáze. Privilegovaným smyslem se stává v okamžiku, kdy se díky němu začne věnovat pozor-

nost ovzduší. Na úsvitu existence moderní chemie předurčuje nový pohled na životní prostředí.

Jiný pár protikladných skutečností se vztahuje k rozpakům. Prchavost či spíše diskontinuita čichových dojmů brání v zapamatování si a porovnávání těchto vjemů. Snaha o pochopení čichu nutně vede ke zklamání. Ani to se v nejmenším neshoduje s pozorností v kompozici anglické zahrady, privilegovanému místu pro učení a smyslové počítky.

Zároveň již od antiky vědci neustále opakují, že nos je ze všech sídel smyslových orgánů nejbližší k mozku, a tudíž „původcem citu“.²²) Jeho jednotlivá nervová vlákna vedou k pórům a každé zvláště je naplněno citem. Pouze z těch, která se od tohoto zdroje vzdalují, se podle všech zákonitostí stávají pevnější nervy.²³) Tak se vysvětlují nejdělicatnější schopnosti čichových nervů, jejichž úroveň je v protikladu s nárůstem inteligence člověka. Nádherná vůně květů „se zdála být stvořena jen pro člověka“.²⁴)

Čich jakožto smysl spojený s počítky a jejich taji – Rousseau řekne²⁵) s imaginací a přáním – dokáže zahýbat psychikou silněji než sluch a zrak; vypadá, jako by byl stál u zrodu samého počátku bytí.²⁶) Brzy se na něj bude pohlížet jako na privilegovaný smysl reminiscence, zprostředkovatele koexistence našeho já a okolního světa, intimních pocitů.

Objevení se narcismu²⁷) ve smyslu obsese ze vzduchu a pokroku v boji proti nákazám nahrává diskreditaci všech ostatních smyslů.

A tak tedy teoretická diskuse věnovaná čichu spřádá síť tkanou z fascinujících tabu a tajuplné přitažlivosti. Nezbytnou obezřetnost vyvolanou hnilobným miazmatem, omamnou sladkostí květinových vůní a parfémem bude kompenzovat odpor vůči animálním rozkošným instinktu. Jinak by mohlo dojít k brzkému vypovězení čichu z historického tábora smyslů bezostyšně ovládaného prestižními zrakem a sluchem.

Navrhují podrobný rozbor přístupů, jakými jsou naroubovány neobjasněné teorie. Z tohoto důvodu se vrátíme na startovní čáru společně s Jeanem-Noëlem Hallém.